

НАВОИЙ ТАЛҚИНИДА КОМИЛ ИНСОН

Эргаш Очилов,

*Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти
катта илмий ходими, филология фанлари
номзоди,*

E-mail: e-ochilov@mail.ru.

(Ўзбекистон)

Аннотация. Мақола Алишер Навоийнинг турли жанрдаги асарларида ўзининг кенг бадиий талқинини топган комил инсон ҳақидаги гоя ва қарашлари, у яратган комил инсон тимсоллари тадқиқига бағишланган. Мутафаккир шоирнинг инсон тарбияси билан боғлиқ ўғит-насихатлари, фикр-мулоҳазалари, талаб-кўрсатмалари, орзу-истакларини бир ерга жамлаб, уларни тартиб билан жойлаштириб чиқса, инсоний камолотга эришиш йўллари кўрсатилган ўзига хос назмий дастур вужудга келиши ҳақидаги хулоса илгари сурилган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, комил инсон, адабиёт, тасаввуф, мавзу, гоя, талқин, тасвир, маҳорат.

Ҳар жиҳатдан етук, баркамол инсонни тарбиялаб етиштириш ҳамма даврларда ҳам асосий масала ҳисобланган. Инсонни қусурлардан халос этиш, унда эзгу фазилатларни камол топтиришда эса адабиётнинг хизматини ҳеч нарса билан тенглаштириб бўлмайди. Зеро, инсонни камолотга даъват этиш, инсоний комилликни улуғлаб, бани башардаги қусурларни танқид қилиш барча халқлар адабиёти, умуман, сўз санъатининг мазмун-моҳиятини ташкил этади. Айни жиҳатдан, Алишер Навоий мероси – маънавий-ахлоқий тарбиянинг кучли қуролидир бири. Инсон тарбияси, камолоти масалаларини ўзбек адабиётида ҳеч ким у қаби ҳадди аълосида қўйламаган. Мутафаккир шоир инсонлик моҳиятини унинг ижтимоий фаолиятида – жамиятга фойдали касб билан шуғулланиши, халққа манфаати тегиши, одамларнинг оғирини енгил қилишида деб билади. Унинг халқ ғамини ўз ғами деб билмайдиган одамни одам қаторига қўшмаслиги бежиз эмас:

Одамий эрсанг, демагил одами

Ониким, йўқ халқ ғамидин ғами [Навоий А. 2:6,210].

Бу – Навоийнинг инсон ҳақидаги қарашлари тизимида энг муҳим нуқта. Зеро, шоирнинг ўзи ҳам халққа қанча кўп фойданг тегса, бу нарсанинг ўзингга фойдаси кўпроқ деган ақида билан яшаган:

Нафъинг агар халққа бешакдурур,

Билки, бу нафъ ўзунгга кўпракдурур [Навоий А. 2:2:6,205].

Алишер Навоий илк девони “Бадоеъ ул-бидоя”га ёзган дебчасидаёк адабиёт – тарбия воситаси эканлигига урғу бериб, ҳар қандай бадий асар маърифий фикрлар ва панд-насихатдан холи бўлмаслиги кераклигини қайд этиб, жумладан шундай ёзган эди: “Девон топилғайким, анда маърифатомиз бирғазал топилмағай ва ғазал бўлғайким, анда мавъизатангиз бир байт бўлмағай. Мундок девон битилса, худ асру беҳуда захмат ва зоеъ машаққат тортилғон бўлғай” [Навоий А. 2:4,764]. Шундан кейин ўзининг ишқий ғазаллари ҳам маърифий ва фалсафий байтлардан холи эмаслигини алоҳида таъкидлаб ўтади. Айни жиҳатдан шоир мероси – маънавий-ахлоқий тарбиянинг кучли қуролидир бири. Инсон тарбияси, камолоти масалаларини ўзбек адабиётида ҳеч ким Навоийдек ҳадди аълосида қуйламаган. Шоир орзу қилган комиллик йўли бу, биринчи навбатда, етук одоб-ахлоқ соҳиби бўлиш, жами инсоний эзгу фазилатларни эгаллаш, замонасининг барча илму ҳунарларини ўзлаштириш, илм ва ҳунарни бир-биридан ажратмаслик, нафақат маънавий, балки жисмоний жиҳатдан ҳам баркамолликка интилиш, ҳамиша элу юрт хизматига шай туриш, миллатнинг оғирини елкага олиш, Ватанга содиқ фарзанд бўлиш, бурч ва масъулият туйғусини ҳамма нарсдан баланд қўйиш ва ҳоказо.

Шоир “Фарҳод ва Ширин” достонидаги Фарҳод сиймосига бу қарашларини сингдириб юборади. Фарҳод образи Алишер Навоийнинг ижтимоий-фалсафий, маънавий-ахлоқий қарашларини англаш учун муҳим аҳамиятга эга. “Асарнинг бош қаҳрамони бўлган Фарҳодни Навоий комил бир инсон типига оладир, – деб ёзади Фитрат. – Илмда, истеъдодда, ботирликда, кучда жуда камолга етишганини унинг ҳар бир ҳаракати билан исбот этмакчи бўладир” [Фитрат А. 5:116–117]. Фарҳод сиймосида Сукрот эътиқоди, сулукининг давомини кўргани каби, Алишер Навоий ҳам бу образ воситасида ўз идеалидаги комил инсон тимсолини яратади.

Сукрот сиймоси дostonда тариқат босқичини ўтиб, комиллик мақомига етишган ва энди толибларга ҳақиқат йўлини кўрсатадиган йўлчи юлдуз, маънавий раҳнамо сифатида акс эттирилган бўлса, Фарҳод образи камолот сари ҳаракатда олиб тасвирланади: унинг интилишлари, муҳаббати, сидқу садоқати, фидойилиги орқали комил инсон бўлиш – Сукрот даражасига кўтарилиш йўллари кўрсатилади. Ёшлигидан халқни ўйлаши, унинг оғирини енгиллатишга уриниши, “кўнгли эл озоридан озор” топиши, “эл андуҳидан ғамнок” бўлиши, филдан ҳам кучлилига қарамай, чумолига ҳам озор бермаслиги, тақдир зарбаларини ўзига олиши, жонига қасд этган кишига ўзини қурбон қилиш даражасидаги дарвештабиат инсон бўлганлиги Фарҳоднинг ҳақиқий жавонмард эканлигини кўрсатади. Ўзининг фавқулodда хусусиятлари, алоҳида истеъдодига қарамай, у сира халқдан ажралмаган, таркидунё қилмаган, аксинча, “Дил ба ёру

даст ба кор!" ("Кўнглинг ёр – Худодаю кўлинг ишда бўлсин!") шиорини тутган қаҳрамон. У ҳамиша халқ хизматига камарбаста бўлишни, элга манфаат етказишни ўйлайди. Бу нарса, айниқса, Фарҳоднинг Ширинни излаб, Арманияга борганида тоғ қазувчиларнинг оғир ва самарасиз меҳнатини кўрганида намоён бўлади.

Хунарни асрабон неткумдур охир,

Олиб тупроққаму кеткумдур охир?! [Навоий А. 2:6,510] –

деб “мазлуми ситамкаш” халққа ёрдамга шошилади. Бугина эмас. У Ширинни кўргач, маъшуқаси учун қаср қуради, унинг атрофида ҳовуз ясайди. Буларнинг бари тоғнинг тошларини йўниб яратилганлигини ҳисобга олсак, Фарҳоднинг ёр йўлида қанчалик ранжу машаққат чекканлиги аён бўлади. Бу билан Алишер Навоий ёр учун, Ҳақ учун уларнинг ризосига сабаб бўладиган улуғ ишлар қилиш кераклиги ғоясини илгари сураётганлигини илғаб олиш қийин эмас. Шу тариқа, Фарҳодга жавонмардлик ғоялари сингдирилган: Фарҳод маъшуқаси учун машаққат чекиб, тоғдаги қалъага сув олиб келади. Бундан биргина Ширин эмас, балки бутун халқ баҳраманд бўлади. Ҳақ йўлида қилинган ишнинг халққа ҳам манфаати бисёр, демоқчи бу билан шоир.

Алишер Навоий маънавий гўзалликни жисмоний гўзалликдан ажратиб қарамагани сингари илм билан ҳунар ҳам ўзаро омухта бўлиши тарафдори. Яъни маънавий етук киши жисмоний жиҳатдан ҳам гўзал бўлса, бу – комил гўзаллик ҳисобланади. Шунга ўхшаб, илмли одамнинг ҳунари ҳам бўлса, ўз навбатида, ҳунарманд ҳам илму маърифатдан бохабар бўлса, бу – ҳақиқий баркамоллик ҳисобланади. Инсоннинг ҳам жисмонан, ҳам маънан, ҳам илмда, ҳам ҳунарда етук бўлиши мақсадга мувофиқ эканлигини шоир Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга берган таърифида ҳам таъкидлайди: “... ҳусни сурат ва ҳусни сийрат била ораста ва жамоли зоҳирий ва камоли ботиний била пийроста йигитдур” [Навоий А. 2:9,415]. Фарҳодда айни жиҳатларнинг бари мужассам: у барча илмларни эгаллаш баробарида ҳамма ҳунарлардан ҳам хабардор, маънавий жиҳатдан етук бўлибгина қолмай, жисмоний томондан ҳам кучли ва гўзал.

Халқ билан ҳамнафаслиги, ҳамиша элу юрт хизматига камарбасталиги, ўз илму ҳунарини одамларнинг оғирини енгил қилиш, уларнинг фаровонлиги, бахт-саодатини таъмин этишга сарфлаши унинг жавонмардлиги ва нақшбандия тариқатига мансублигини кўрсатади. Нақшбандия Оллоҳга етишнинг энг тўғри ва самарали воситаси сифатида худди шу йўлни тадқиқ-ташвиқ этарди. Алишер Навоий Фарҳод тимсолида худди шу – тариқатга кирган пок ишқ соҳибининг

нақшбандия йўли билан комилликка эришиш – Ҳаққа етиш жараёнини кўрсатиб берган.

Маълумки, адабиёт қадим ул-айёмдан инсон хулқини гўзаллаштириш, уни камолотга етказишга даъват этиб келади, ахлоқий такомиллашув жараёнини акс эттиради ва ўз-ўзини тарбиялаш йўлига кирмаган, “яратилганича қолган”, нафсу ҳавога берилиб, тубанликка юз тутган кимсаларни мазаммат қилади. Тасаввуф таълимоти ана шу жараённи реал бир асосга қўйди, уни муайянлаштирди, ўзи ишлаб чиққан инсонни комилликка етказиш қонун- қоидаларига бўйсундирди.

Тасаввуф йўли – камолот йўли. Шариат, тариқат ва ҳақиқат босқичларини босиб ўтган, барча диний ва дунёвий илмларни эгаллаган, етук хулку тийнат соҳиби бўлиб, ўзини олий мақомга етказган кишилар тасаввуфда комил инсон, деб аталади. Ирфоний адабиёт тўлалигича инсоннинг камолотга эришиш жараёни, бу йўлдаги ранжу машаққатлари, қувончу ташвишлари, тариқатнинг у ёки бу мақомидаги солиқнинг ўй-кечинмалари, муайян ҳолга етишган сўфийнинг изтироб ва жазавалари, ҳақиқат босқичига юксалган ориф инсоннинг илоҳий маҳбубага бағишланган ҳис-туйғулари тасвиридан иборат. Комил инсонлар таърифи, бу нажиб зотларнинг қалб тебранишлари тасвири, камолот йўлида тўсиқ бўлган дунё ва нафс танқиди, ҳақиқий ишқ тараннуми, сўфиёна ғоялар тарғиб-ташвиқи мутасаввиф шоирлар ижодининг асосини ташкил этади.

Комил инсон таълимоти Муҳаммад алайҳиссаломга асосланиб, у камолот йўлини танлаган кишилар учун олий бир идеал ҳисобланган. Гарчи Расулulloҳ мақомларига етиш имконсиз эса-да, аҳли муслим бу нажиб инсонни камолот йўлида маёқ билиб, у зот кўрсатган ҳидоят йўлидан юриш ва унга мансуб фазилатларни эгаллаш орқали мумкин бўлгани қадар комиллик касб этишга интиладилар.

“Навоий тасаввуфий моҳиятдаги шеърларида комил инсон образига хос фазилатлардан баҳс юритар экан, энг аввало, “моддий ва маънавий комилликни бир ерда мужассамлаштирган” ҳамда аҳли тасаввуфни ўз ортидан эргаштирган Муҳаммад пайғамбарни эътиборда тутган”лиги [Ҳаққулов И. 6:34] маълум. Наът ғазалларида шоир Муҳаммад алайҳиссаломни Оллоҳ томонидан танланган энг сўнгги ва мукамал пайғамбар, Ҳақ ва халқнинг маъшуғи, икки олам хожаси, барча илоҳий ва дунёвий илмлар соҳиби, жамики ҳамида ахлоқ ва шарифа фазилатлар эгаси, коинот сарвари, башарият хулосаси, пайғамбарлар хотами, комиллар комили сифатида улуғлайди. Расули акрам кўрсатган мўъжизалардан сўз очади, хусусан, меърож воқеасини баланд пардаларда тараннум этади. Зеро, Муҳаммад алайҳиссаломнинг Оллоҳ ҳузурига

юксалишлари – инсон руҳининг ўз Яратувчиси билан учрашуви рамзисифатида тасаввуф адабиётида ҳадди аълосида қуйланган.

Расули акрам жисмоний-зоҳирий жиҳатдан ҳам инсонлар орасида мумтоз бўлганлар. Шунинг учун шоирлар ўз шеърларида Муҳаммад алайҳиссаломнинг нафақат маънавий-ахлоқий етуклигини, айна пайтда, жисмоний гўзаллигини ҳам таъриф-тавсиф этганлар. Сўфиёна адабиётдаги “хусн элининг шоҳи”, “гўзаллар гўзали” каби таърифлар асосан илоҳий маҳбубага ва унинг севиклиси Муҳаммад алайҳиссаломга қаратилган.

Оллоҳ таоло дастлаб Муҳаммад нурини, кейин шу нур туфайли оламни, ундаги нарсаларни ва одамни яратган экан, демак, қуёш, ой ва юлдузлар ҳам ана шу нурдан вужудга келган. Бинобарин, мумтоз шеърятда: “Сен қуёшдан ҳам, ойдан ҳам порлоқ ва гўзалсан”, “Қуёш ва ой ҳам сенинг асиринг”, “Қуёшва ой сенинг хуснинг нуридан бир зарра” қабилдаги маъшуқа таърифида айтилган лутфлар фақат муболаға бўлибгина қолмай, шунинг баробарида, тасаввуфий ҳақиқат ҳамдир. Зеро, сўфиёна адабиётда маъно серқатлам бўлиб, маъшуқа деганда дунё гўзалигина эмас, айна пайтда Оллоҳ таоло ҳам, Муҳаммад айлаҳиссалом ҳам, илму ахлоқда етук комил инсон ҳам, кўпинча уларнинг барчаси биргаликда ҳам назарда тутилади.

Оллоҳ таоло ўзининг сўнгги пайғамбарини ҳар жиҳатдан етук қилиб яратиш билан комил инсон қандай бўлиши кераклигини кўрсатди. Бошқалар у кўтарилган мақомга етишолмайдилар. Лекин унинг фазилатлари, камолотини эгаллаш орқали улар ҳам ижобий маънода пайғамбарга издошлик қилишга, унга ўхшашга интиладилар. Бу пайғамбарлик даъвоси эмас, балки комиллик орзуси. Ана шу орзуни амалга ошириш истаги ўлароқ тариқат ва унинг босқичлари ўйлаб топилди. Риёзат босқичларини босиб ўтиш орқали камолот касб этиш йўли танланди. Ўзи билан ўзи курашиб, ўз қусурларини маҳв этиш ва унинг ўрнига фазилатларга эга бўлиш натижасида инсон комиллик даражасига кўтарилади.

Гўзал одоб-ахлоқлардан иборат хислатлар ҳусни хулқ, дейилади. Расулulloҳ бундай хислатларнинг тимсоли эдилар. У кишининг ҳусни хулқлари ҳам жиҳатдан камолга етган, мукамал эди. Имом Термизий: “Саййиди олам саллаллоҳу алайҳи васалламнинг ахлоқи жамила ва одати шарифалари оламга машҳурдир. Дўст ҳам, душман ҳас эътироф қилур. Бутун коинот саноҳони хулқи Муҳаммадий эрур”, – деб таърифлайди. Навоий ҳам қуйидаги байтида Худованди карим сенга азалдан карам қилиб, барча хилқат ичида сени гўзал хулқлар соҳиби қилиб яратди, деб лутф этади:

Зиҳи, азалда карам айлабон санга Халлоқ

Карим хилқат ичинда макорими ахлоқ [Навоий А. 2:1,330].

“Пайғамбарни севмоқ Оллоҳни севмоқдир” [Румий Ж. 4:111], – дейди Жалолиддин Румий. Муҳаммад алайҳиссаломни Оллоҳнинг ва инсониятнинг суюклиси, икки олам маъшуғи, барча илоҳий ва дунёвий илмлар, эзгуликлар, гўзалликлар соҳиби сифатида улуғлаш орқали шоирлар айна пайтда Худованди каримга бўлган чексиз муҳаббатларини ҳам изҳор қиладилар. Чунончи, Навоий ёзади:

*Сенинг ишқинг Навоийга ики олам аро бастур,
Ҳабибуллоҳга ошиқлик анга гарчи ҳам эрмас, ваҳ* [Навоий А. 2:3,526].

Муҳаммад алайҳиссаломни жисмоний ва маънавий-ахлоқий гўзаллик, илму ҳикмат тимсоли сифатида таъриф-тавсиф этар экан, бунда шоирлар икки нарсани кўзда тутадилар: биринчиси – Оллоҳ таоло ўз пайғамбарини икки дунё саодатига ноил этган марҳаматидан бир заррасини зора ўзларига ҳам насиб этса; иккинчиси – Муҳаммад алайҳиссаломнинг шафоати. Маълумки, Расули акрамга шафоат ҳуқуқи берилган: у зот маҳшар куни Оллоҳ таолодан ўз умматларининг гуноҳини сўраб оладилар. Бандаи ожиз эса, ўзини айбу гуноҳлардан фориг деёлмайди. Боязид Бистомий каби орифлар султони даражасидаги не-не улуғ пири комиллар, қанчадан-қанча сўфийлар ҳам имонининг бутлигидан гумонсирагани маълум. Шундай экан, барча ҳам шафоат қилинувчи уммат аҳлидан бўлишни истайди ва орзу қилади.

Комил инсонга дастлаб олий талаблар қўйилгани, бу рутбага ёлғиз Муҳаммад алайҳиссалом муносиб кўрилганидан у қандайдир илоҳий-кайҳоний зотга, комил инсон ҳақидаги назария эса мавҳум таълимотга айланиб қолган эди. Комил инсон таълимоти намояндаларидан Азизиддин Насафий (XIII аср) бу қарашларни ҳаётга яқинлаштирди. Натижада комил инсон реал одамга айланди. Унинг фикрича, тўрт нарса – яхши сўз, яхши иш, яхши хулқ ва маърифатда камолга етган ҳар қандай киши комил инсон аталишга муносиб [Насафий А. 3:51]. Бу фазилатларни эса, астойдил ҳаракат қилса, ҳар қандай одам ҳам эгаллаши мумкин. Демак, комил инсон бўлиш имконияти ҳаммада мавжуд. Муҳаммад алайҳиссалом эса, бу доиранинг марказида комиллар комили бўлиб қолаверади.

Навоий учун Муҳаммад алайҳиссалом мақоми – инсон зотининг қўли етмас юксаклик. Лекин камолотнинг Ҳақдан жазба бўлса, инсон саъй-ҳаракати билан эришса бўладиган мартабалари ҳам мавжуд. Бу – валийлар ва ориф инсонлар мақоми. Шундай рутбага эришган кишиларни шоир комил инсонлар сифатида ўз асарларида алоҳида ҳурмат ва эҳтиром билан тасвирлайди ва

Худодан ўзини ҳам ўша буюк зотларга насиб бўлган пояга кўтаришини сўрайди. Улар кўпчилик: Иброҳим Адҳам, Мансур Ҳаллоҷ, Боязид Бистомий, Абусаид Абулхайр, Абулҳасан Харақоний, Абдуллоҳ Ансорий, Абу Туроб Нахшабий, Нажмиддин Кубро, Фаридиддин Аттор, Аҳмади Жом, Иброҳим Ироқий, Шаҳобиддин Сухравардий, Абдуллоҳ Муборак, Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Муҳаммад Порсо, Хожа Абу Наср Порсо, Хожа Аҳрор Вали, АбдурахмонЖомий ва бошқалар.

Навоий ва Муҳаммад алайҳиссаломни коинот гултожи, башар аҳлининг яғонаси сифатида ҳар қанча улуғласа-да, одам авлодидан ҳеч ким унга етишолмаслигини қайта-қайта таъкидласа-да, комил инсонга у эришиши мумкин бўлган талаблар билан ёндашади. “Навоий назарида комил инсон ҳаёлий бир нарса эмас, балки реал ҳаётлий одамлар, бироқ шуниси борки, бундай одам тариқат сулуқини қабул қилган чинакам дарвеш бўлиши керак. Бошқача айтганда, идеал инсон – бу камида гўзал ахлоқли, зоҳирий ва ботиний илмларни эгаллаган фанийтабиат фақир киши” [Комилов Н. 1:103]. Шоир наздида ўзидаги кусурларни маҳв эта ва янгидан-янги фазилатлар касб эта бориб, инсон маънавий-ахлоқий жиҳатдан шу даражада юксаладики, бу мақомга эришган кишиларни Муҳаммад алайҳиссаломнинг ворислари, пайғамбар ишининг давомчилари, дейиш мумкин. “Ҳукамо қавлининг таржимаси инсоният бобида” сарлавҳали китъасида эса тавозуъ, афв ва саховат соҳиби бўлган кишини комил инсон дейиш мумкин, деб ёзади:

*Ҳаким инсони комил дебтур они –
Ки, бўлғай зотида бу неча хислат* [Навоий А. 2:2,700].

Албатта, Навоийнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари тасаввуф билан боғлиқ. Унингча, тариқат йўлига кирмай, риёзат чекмай, камолотга эришиш мумкин эмас. Қуёш бир томондан чиқиб, иккинчи тарафга бориб ботгани сингари камол касб этишни орзу қилган киши ҳам риёзат босиқчларини босиб ўтиши керак, дейди бу ҳақда шоир:

*Қуёшдек манозил тай этмак керак,
Не раҳравки, қилғай камол орзу* [Навоий А. 2:2,521].

Бу ерда раҳрав – йўл юрувчи, йўловчи, яъни солиқ, мурид: тариқатга кириб, риёзат босиқчларини босиб ўтиб, Худо сари сайр қилаётган киши.

Инсон онадан комил бўлиб туғилмайди ёки бирданига камолотга эришмайди – бунинг учун муттасил интилиб, бирма-бир муайян босиқчларни босиб ўтиш тақозо қилинадик, тасаввуфда бу босиқчлар мақомот – мақомлар

деб юритилади. Бу мақомлар 9 та бўлиб, биринчиси – тавба: ўз айбу қусурлари, дунё хирсу ҳаваслари, нафс истак-хоҳишлари, яъни инсонни камолот йўлидан чалғитадиган барча нарсалардан воз кечиш; иккинчиси – вараъ: барча ёмон, ҳаром, шубҳали, ножўя нарсалардан сақланиш, парҳез қилиш; учинчиси – зуҳд: дунёдан юз ўгириб, тоат-ибодат билан шуғулланиш, тақводорлик, парҳезкорлик, порсолик; тўртинчиси – фақр: дунё неъматлари, вужуд эҳтиёжларини тарк этиб, фақат Ҳаққа муҳтож бўлиш; бешинчиси – сабр: замон ва одамлардан етадиган барча зулм, озор, кулфатлар, тақдирдан юзланадиган балоларга сабр этиб, Худодан ўзгага нола-илтижо қилмаслик; олтинчиси – хавф: ҳамиша нафс васвасасига учишдан, шайтон макрига алданиб қолишдан, иймонни бой беришдан қўрқиб яшаш; еттинчиси – ражо: Оллоҳ марҳамати ва мурувватидан умидворлик; саккизинчиси – таваккул (таваккал): комил эътиқод ва тўла ишонч билан ўзини Яратганнинг ихтиёрига топшириб, дунё, тирикчилик ва нафс ташвишидан бутунлай фориғ бўлиш; тўққизинчиси – ризо: нафс ризосидан чиқиб, Ҳақ ризосига кириш, қазои қадарга бўйсунуш, таслим бўлиш, ҳамма нарсани Ҳақдан деб билиш.

Кўпгина ғазалларида Навоий пирсиз тариқат босқичини ўтиб бўлмаслиги, камолот йўли рааҳнамосиз амалга ошмаслигини таъкидлайди. Чунки риёзатйўли оғир ва мураккаб бўлиб, бу йўлга етук етакчи етагида кирмаган киши адашиши мумкин. Чунончи, “Мажолис ун-навоиф”да ўзига замондош шоир Камолиддин Биноийнинг табиатидаги қусурлардан қутулиш учун риёзат йўлига киргани, лекин бирор пирнинг этагидан тутмагани боис ҳеч бир натижага эришмаганини ёзади: “Бу сифати салбий учун фақр тариқин ихтиёр қилид ва риёзатлар ҳам тортти, чун пири ва муршиди йўқ эрди, ўз бошича қилгон учун ҳеч фойда бермади” [Навоий А. 2:9,341]. Шунинг учун ҳам тасаввуфда ҳар жиҳатдан комил муршидга мурид тушиб, бу маънавий раҳбарнинг азму иродасига бўйсунуш, ўз айбу нуқсонларини унинг кўрсатмаларига биноан тузатиш энг мақбул ва энг кенг тарқалган йўл ҳисобланади. Бу аслида Муҳаммад алайҳиссалом йўли бўлиб, Пайғамбаримиз саҳобаларни худди шундай суҳбат усули билан тарбиялаганлар. Шоирнинг ўзи ҳам 1476 йили Абдурахмон Жомийга қўл бериб, нақшбандия тариқатига кирган. “Иста комил хидматин ғафлатни рафъ айлай десанг” [Навоий А. 2:1,616], – деб ёзади бу ҳақда шоирнинг ўзи.

Инсонни камолот йўлидан бошлаб, уни тариқат босқичларидан олиб ўтадиган, ёмон одатлардан халос этиб, яхши фазилатларга ошно қиладиган, кўнглидан “ғайр нақшини кетказиб”, илоҳий маърифатга етказадиган, қисқаси, хом толибни риёзатлар ўтида пишириб, гўзал хулқ ва етук илм соҳибига айлантирадиган, комиллик мақомига кўтарадиган маънавий раҳбарни Навоий

пир, муршид, комил, ориф, соқий, пири майхона, пири майкада, пири дайр, пири ишқ, пири харобот, пири муғон, пири хаммор каби мажозий тимсол ва сифатлар билан улуғлайди. Шунга мувофиқ, майхона, майкада, дайр, дайри фано, харобот, бутхона сўзлари ана шундай комил инсонлар суҳбати, давраси ва йиғиладиган жойини англатади. Чунончи:

*Йўл қоронғудур, талаб ноқис – қадам не навъ урай,
Ёрумай комил дамидин машъали иршоднинг* [Навоий А. 2:1,376].

Бундай комили даврондан таълим олган киши камолда қуёшдан-да юксак бўлади:

*Давронда камол ичра қуёштин бийик ўлди,
Ҳар зарраки, бир комили давронга йўлуқти* [Навоий А. 2:3,625].

Зеро, пир таълими, ундан етган илоҳий файз кўнгилдан ғайр нақшини кетказади:

*Дайр пири қулименким, май ила
Ғайр нақшини кўнгулдин кеториб* [Навоий А. 2:2,70].

Навоийнинг ҳаётида нақшбандия тариқатининг уч буюк сиймоси – Баҳоуддин Нақшбанд, Хожа Аҳрор Валий ва Абдурахмон Жомийлар катта ўрин тутган. Шоир уларни бир умр ҳассос муҳаббат билан севди, бу нажиб инсонларга юксак эътиқодини деярли ҳар бир асарида у ёки бу даражада таъкидлаб ўтди, алоҳида боб ва фаслларда таъриф-тавсиф этди. Навоий идеалидаги комил инсонлар биринчи навбатда худди шу уч буюк авлиё эди. Шоир ақидасига кўра ҳақиқий етук инсон худди шулар сингари бўлиши, камолотга интилган киши улардан ўрнак олиши, уларга ўхшашга интилиши керак. Зеро, ҳам халқ, ҳам Ҳақ ризосига сазовор бўлган бу кудсий зотлар XV аср учун комиллик тимсоли эдилар. Улар йўлчи юлдуз каби одамларга камолот йўлини кўрсатиб турардилар. Албатта, Алишер Навоийнинг ўзини ҳам ана шу комиллар жумласига киритамиз. Зеро, у эътиқод қўйган, амал қилган ва талаб этган шарту қоидалардан келиб чиқадиган бўлсак, Навоийнинг ўзи ҳам том маънодаги комил инсон эканлиги аён бўлади.

Комил инсонлар бирор-бир замонда дунё тақдирига бефарқ бўлмаганлар, ҳаётни ижобий томонга ўзгартириб, адолатсизлик, тенгсизлик, зулм-зўрлик, қўйингки, ёвузликнинг барча шакллари, инсоний қусурларнинг жами кўринишларини илдизи билан маҳв этиш, аксинча, эзгулик дарахтининг гуллаб-яшнаши, фаровон турмуш ва идеал жамиятни барпо қилиш, башариятни

баркамол кўриш учун курашганлар. Инсоният жамияти уни иллатлардан фориғ этиб, фазилатларга ошно қилиш учун курашадиган ана шундай инсонлар туфайли пайдордир.

Навоий барчадан талаб этган ва ҳаммада бўлишини орзу қилган эзгуликларнинг мазмун-мундарижаси шунчалик кўпки, уларни бирма-бир санаб чиқиш учун ҳам лофи билан алоҳида китоб ёзиш керак бўлади. Аслида шоирнинг инсон тарбияси билан боғлиқ ўғит-насихатлари, фикр-мулоҳазалари, талаб-кўрсатмалари, орзу-истакларини бир ерга жамлаб, уларни тартиб билан жойлаштириб чиқса, инсоний камолотга эришиш йўллари кўрсатилган ўзига хос назмий дастур, қўлланма вужудга келади.

Ҳар жиҳатдан етук, баркамол инсонларни тарбиялаб етиштириш мустақил Ўзбекистонда давлат сиёсати даражасига кўтарилган ҳозирги даврда миллат куёши Алишер Навоийнинг комил инсон ҳақидаги қарашлари ўз аксини топган серқирра ижодини ўқиш ва ўрганиш ўқувчилар маънавиятини ўстириш, уларнинг мумтоз адабиёт ҳақидаги қарашларини кенгайтиришга хизмат қилади, ёш авлоднинг Алишер Навоий мезонидаги комил инсон қандай бўлиши кераклигини теран англашлари ва улуғ аждодларига муносиб ворислар бўлиб етишишлари учун илмий-маърифий жиҳатдан ёрдам беради.

Фодаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Комилов Н. Тавҳид асрори. – Тошкент, 1999.
2. Навоий А. Тўла асарлар тўплами, X жилдлик. – Тошкент, 2011.
3. Насафий А. Зубдат ул-хақойиқ (Н.Комилов таржимаси). – Тошкент, 1996.
4. Румий Ж. Ичингдаги ичингдадир (У.Абдуваҳоб таржимаси). – Тошкент, 1997.
5. Фитрат А. Танланган асарлар, V жилдли, 2-жилд. – Тошкент, 2000.
6. Ҳаққулов И. Ўзбек тасаввуф шеърятининг шаклланиши ва тараққиёти. Докторлик диссертацияси автореферати. – Тошкент, 1995.